

TÓLKIMINE OMAS AJAS

ACTA UNIVERSITATIS TALLINNENSIS

Humaniora

SARJA KOLLEGIUM

Cornelius Hasselblatt (Groningeni Ülikool)

Tiina Kirss (Tallinna Ülikool)

Jüri Kivimäe (Toronto Ülikool)

Daniele Monticelli (Tallinna Ülikool)

Rein Raud (Tallinna Ülikool, Helsingi Ülikool)

Erki Russow (Tallinna Ülikool)

Thomas Salumets (Briti Columbia Ülikool)

Anne Tamm (Firenze Ülikool)

Ulrike Plath (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

Anne Lange

TÕLKIMINE OMAS AJAS

KOLM JUHTUMIUURINGUT
EESTI TÕLKELOOST

TLÜ Kirjastus
Tallinn 2015

ACTA Universitatis Tallinnensis

Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora

Anne Lange

Tõlkimine omas ajas

Kolm juhtumiuuringut eesti tõkeloost

Raamatu väljaandmist on toetanud ETF-i grant 8982
„Tõlke pragmaatiline toimimine ajaloos“

Toimetanud Sirje Ratso

Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso

Sarja makett: Rakett

Autoriõigus: Anne Lange, 2015

Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2015

ISSN 2228-026X

ISBN 978-9985-58-794-2

TLÜ Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SISUKORD

Sissejuhatus	7
Uurimisülesanne – Tõlketeaduse distsiplinaarsest identiteedist – Tõlkeloo kultuuriväärtusest – Tõlge kui sotsiaalne süsteem – Ilmumisandmed – Tänusõnad	
Milton Eestis, 1895	37
1895. aasta Eesti kultuuriloos – Tõlkija kui avaliku elu tegelane – Timotheos Kuusiku Milton kui oletatav tõlge – 19. sajandi lugemismaterjalile esitatud nõuetest – Tõlke- süsteemsed muutused 19. sajandi viimastel aastatel	
Ainult raha pärast? Joseph Conradi „Lord Jim“ A. H. Tammsaare tõlkes	83
„Lord Jimi“ temaatikast – Conrad ja Tammsaare kirjanduse eesmärgist – Teksti kasvatamine tekstidest – Käsikirjas empiiriliselt jälgitav tõlkeprotsess – Tõlke- õpetusest 1930. aastatel – Tõlkimine ja mentaalne eneseloomine	
Henno Rajandi keeleteooriast ja tõlkepraktikast	127
Keelesüsteemi keskkonnad – Keel kui tähenduslike vastavuste süsteem – Rajandi keeleteooria ja hilisemad tõlkeuringud – Rajandi tõlkepraktikast	
Kokkuvõtteks	177
Kasutatud kirjandus	185
Nimeloend	203

SISSEJUHATUS

Käesolevas tõkeloolises raamatus on kolme ilukirjandusliku tõlke näitel otsitud vastust kahele küsimusteringile: (1) kuidas on tõlkepraktika Eestis muutunud, (2) kuidas on tõlkimine seotud teiste ühiskonnaelu valdkondadega. Esimene, tõlke operatsioonilise küljega seotud ülesanne tähendab küsimist tõlkeühikute järele: mida on tõlgitud ennekõike, kas lugu, stiili või üksikuid sõnu? Mis on tõlkes olnud tähtsam, kas lähteteksti sisu või vorm? Lisaks huvitas mind, kas tõlkest on tuletatav üldisem ettekujutus sellest, mida on tõlkimiseks peetud, s.o kas tõkelahendused osutavad mingile põhimõttelisemale alusele. Neile küsimustele vastamiseks olen kasutanud Peeter Toropi (1999: 144–148, 2011: 176–178) tõlkemeetodite tüpoloogiat, lummatuna kinnitusest (Torop 2011: 177), et nii mitmekesine tegevus nagu tõlkimine on taandatav ühtsele kirjelduskeelele. Kuidas õnnestub see aga üks teisest ajas üsna kaugete, 1895., 1931. ja 1985. aastal ilmunud tõlgete puhul? Kas kataloogitud tõkelahendused on üldistatavad ja seletatavad? Kuidas sobitub üksiku tõlke kirjeldus oma kaasaegse kriitika ja üldisema tõlkeretseptiooniga? Kas ühelt aluselt kirjeldatud juhtumiuuringutest saab hüpoteesi korras destilleerida eesti tõkeloo periodiseeringu?

Küsimustele vastamiseks on kõrvutatud lähte- ja sihttekste. Tõlkeuuringutes (Toury 1980: 112–113, 1995: 88–89) rõhutatakse, et niisugune kõrvutamine on alati „kaudne“: tõlkeühik on uurija määratud hüpoteetiline konstrukt, mida ei saa postuleerida ei lähtetega tulemtteksti puhul, vaid see kehtestatakse *ad hoc*, just niisuguse tõlkelahenduse olemas olles, kahe teksti jaoks korraga. Kõrvutamise tulemuseks on „teoreetiline kriitika“ (Torop 1995: 32), mis annab ülevaate tõlke poetikast, lähteteksti ja tõlke kokkulangevusest kui keele, stiili, žanri, kultuuri, ajastu jm tõlgitavuse probleemist.

Teine küsimus, kuidas tõlkimine on seotud muude ühiskonnaelu valdkondadega, eeldab tõlke eraldamist teistest sotsiaalsetest

*Uurimis-
ülesanne*

praktikatest ja ühtlasi nendega sidumist. Siin olen kasutanud Niklas Luhmanni ([1984] 2009) sotsiaalsete süsteemide teooriat, mille kontseptuaalses raamis on tõlge ennast taastootev omaette kommunikatiivne süsteem – nagu poliitika või teadus või kunst – ja kirjeldatav kõikide süsteemide ühisomadusi välja toovas kirjelduskeeles. Seega on juhtumiuuringutel mikro- ja makrotasandil eraldi teoreetiline raam: John Miltoni / Timotheos Kuusiku „Kadunud ja jälleleitud Paradiisi“ (1895), Joseph Conradi / Anton Hansen Tammisaare „Lord Jimi“ (1931) ja Jane Austeni / Henno Rajandi „Uhkust ja eelarvamust“ (1985) on makrotasandil loetud kui tõlkeid, mis seostuvad ilmunisajal oma keskkonnas teiste sotsiaalsete süsteemidega, mikrotasandil on aga tõlke ja lähteteksti seost määratletud ka tüpoloogiliselt.

Eespool öeldus on üksjagu seda, mis vajab selgitamist. Kuidas saab tõlget kirjeldada samalt aluselt teiste sotsiaalsete süsteemidega? Mis on tõlge kui sotsiaalne süsteem? Miks on tõlke ühtset kirjelduskeelt kasutatud ainult ühel, mikrotasandil? Kuidas ja mida saab omaaegse tõlke interpreteerimine selgitada? Enne kui neile küsimustele vastata, tuleb tõlke ja tõlketehniliste üksikasjade huvipakkuvust ilmselt siiski kaugemalt sisse juhatada. Juhtumiuuringutes rakendatud metodoloogilisi tööriistu kirjeldan vahetult nende kasutamise eel, lootes nõnda peegeldada uurimistöö käiku ja ka tulemust: tõlkel tervikuna on omadusi, mis puuduvad selle lahterdatud osistel ja ilmnevad alles elementide koostoimes; üksikelementidest ja nende taksonoomiatest olulisemad on elementidevahelised seosed. Nõnda on ka uurimistööga ja sestap olen teoreetilistele küsimustele tähelepanu juhtinud järjekorras, nagu need mõtlemisel aktualiseerusid, markeerides seda teksti servale kirjutatud vahepealkirjadega, mis raamatut struktureerivad.

Tõlketeaduse distsiplinaarsest identiteedist Tõlketeadus peab oma distsiplinaarse identiteedi määratlemisel keskseks tõlkeprotsessi, s.o uuritakse tõlkimist, mitte tõlget. Sama kehtib ka ajaloolises plaanis, kus reaajas protsessi enam vaadelda ei saa. Jäänud on üksnes jäljed: pikema või lühema aja jooksul

valminud tõlge ja teadaolev või oletatav lähtetekst või -tekstid. Oma nähtamatu uuritavaga silmitsi seistes on ajaloolises tõlketeaduses välja töötatud kontseptuaalseid tööriistu, millega nimetada seda, mis on sündinud tõlkimise ajal (mitte pärast, kui tõlge on juba ilmunud ja algab retseptsoon). Erinevalt võrdlevast keele- või kirjandusteadusest ei huvita tõlketeadust seega ainult need (teoreetilised) võimalused, mis johtuvad lähtetekstist, vaid ka see, kuidas on mõjutanud tõlkija otsustusi kodukultuuri olud. Nõnda on loomuldas interdistiplinaarsel tõlketeadusel oma ühisosa kultuuriuuringutega.

Tõlketeadus ja kultuuriuuringud? Miks mitte ka „tõlkeuuringud“? Inglise keeles, rahvusvahelise tõlketeaduse levinuimas töökeeles, seda valdkonda praegu nii nimetatakse – *translation studies*. Teaduskeele konventsioonide lahknevus on akadeemiliste traditsioonide ja kokkupuudete erinevuse juures loomulik. Eesti „tõlke-teadus“ – nagu kirjandusteadus, nagu keeleteadus – järgib saksa eeskuju (Sütiste 2009b: 11), kus tõlke uurimine on *Wissenschaft*. Ent ka inglise keeles ei ole tõlkega akadeemiline tegelemine alati olnud *studies*: 1964. aastal kasutas Ameerika tõlketeadlane Eugene Nida nimetust *the science of translation*. Nimevahetuse algatas James S. Holmes 1972. aastal Kopenhaageni rakenduslingvistika kongressil, põhjendades oma ettepanekut meiegi mõtlemises harjumuspärase tavaga teha vahet täppis- ja humanitaarvaldkonnal (Holmes [1972] 2002: 175).

Nimetuse muutmisega distsipliini identiteeti korrigeerides seadis Holmes tõlke empiirilisele uurimisele kaks üldist eesmärki: (1) kirjeldada tõlkimise ja tõlgete nähtusi nii, nagu need avalduvad meie kogemuse maailmas; (2) teha kindlaks üldised põhimõtted, mille abil neid nähtusi seletada ja ennustada.

Viimases ootuses on üksjagu utopismi. Isegi kui üldiste põhimõtete sedastamise tingimuseks on tihe seos konkreetse materjali uurimisega – üsna sarnaselt kultuuriuuringute ideaaliga, mis soovitab alustada äärmiselt väikeste asjade põhjaliku tundmaõppimisega, et neid teooriaga seletada (Geertz [1973] 2007) –, kas on mõeldav,

et tõlkimise ja tõlgete nähtusi saab ennustada, s.o tulevasi olekuid dedutseerida? Ühe tekstiliigiga piirdudes ilmselt on, nagu näitavad vaieldamatud, mis sest et visalt tulnud edusammud masintõlkes. Aga kui tõlgib inimene, ja raskesti standardiseeritavat teksti? Kirjeldavas tõlketeaduses (Toury 1995: 259–279) on proovitud tõlkimise mõnd „fundamentaalseadust“ sõnastada ja juhitud tähelepanu konkreetsetele nähtustele – tõlkes kasvavale keelelisele standardsusele, tõlkes sisalduvale lähteteksti interferentsile –, mida soovitatakse jälgida mitmes kultuurikontekstis, et teooriat proovile panna. Tõlketeadusega tegelejate silmis ei ole tõlgete uurimisel tegemist päris *post facto* teadmiseiga: niisugune kontseptuaalne struktuur, mis jääb ellu ka tulekul realsustes, on võimalik. Uurimuse kontseptuaalset ja metodoloogilist külge tasakaalus hoides alustagem järgnevates juhtumiuuringutes siiski väikestest asjadest, et neid juhuse avanedes „maailmateooriaga“ seletada. Kui teooria kontekstis võib uurimisülesanne kontseptuaalse tööriistaga kokku langeda, siis tõlkeloos on oluline, et teooria ei hakkaks uurimisobjekti struktureerima.

Tõlkeuurimise teine vaidluskoht distsipliini nimetuse kõrval on olnud kasutatav objektkeel. Tõlge on ju nagu kultuur või keel, mida on uurimisobjektina raske defineerida. Kultuuriantropoloogias on vahel peetud otstarbekaks üldse vältida sõna „kultuur“, mis märgiks diskreetseid üksusi, sest uurides kultuuri, lähtudes mõiste defineerimisest, võib see tähendada seletuste etteandmist, eesmärgi ja vahendi segiajamist (Cañas Bottos 2009). Samamoodi on tõlkega: kui ette teada, mis on ja mis ei ole tõlge, segregeeritakse suur hulk materjali, mis mõnest teisest vaatenurgast võetuna tõlge siiski on. Siin peitub veel üks põhjus, miks viimasel ajal nähakse tõlketeaduse keskmes mitte tõlget kui objekti, vaid tõlkeprotsessi, s.o eelistatakse terminoloogiat, mis ei tooks endaga varjamatult kaasa „jäikust, paindumatust, piiratust“ (*ibid.*, 147).

Tõlgete ajaloolisel uurimisel on protsessuaalse meetodi korral peamine uurimisküsimus: miks tõlkija otsustas nii, nagu ta otsustas? See tähendab ühtlasi küsimust, mis või kes teda mõjutas. Ühest vastust enamasti ei ole. Tõlkija seletused ja tõlge ise võivad olla

vasturääkivad; vasturääkivate tõlgendusteni jõuavad ka uurijad, kelle töö ei ole alati korratav (uus uurimus/uurija jõuab tõlkenihkeid kirjeldades ja kommenteerides veidi teistsuguse tulemuseni). Tõlkeuuringutes üldiselt ja ajaloolises plaanis eriti on kättesaadavad hüpoteesid tõlkimise teatud aspektide kohta; mõni verifitseeritav väide, mida kontrollimiseks kõrvutada teadmise, mis on saadaval kultuuri teistest allikatest (kas samal ajal kirjutatud originaalkirjandusest või ajakirjandusest, sama aja kohta kirjutatud kultuuriloost). Siis alles võib tõlkeprotsessist järelduvad hüpoteesid narrativeerida tõlkelooks, mis, nagu ajalugu alati, lükib ritta (tõlke)sündmused, mida mõista omas ajas, diakroonilise uurimistöö olulises seletusvahendis (vrd Tamm 2008: 10). Eesti keelde „ümber pandud“, „eestindatud“, „eestistatud“, „tõlgitud“ raamatutest – s.o raamatuloost – tuleb kirjutada tõlkelugu, tõlkeliste sündmuste jada, mis annab tõlkeprotsessile sisu ja mõtestab seda ka tänapäeva perspektiivist.

Olgu ajalooline tõlkeprotsess hüpoteetiline pealegi, protsessi tulemus – tõlge – on igal juhul arvestatav kultuurirepertuaari osa, mis on kujundanud nii üksikute inimeste kui ka suuremate rühmade mõtteharjumusi ja käitumistavasid. Sestap on tõlkelugu huvipakkuv ja selle olemasolu kultuuris käibivate teiste lugude kõrval adekvaatse mõtlemise oluline tingimus. Elin Sütiste (2012: 155) hinnangul ent on Eestis tõlkeloo „temaatika seni olnud valdavalt passiivse mäletamise ja passiivse unustamise sfäär“, „mitteajalugu“; paljud allikad seisavad kasutamata raamatukogus ja arhiivis, ilma et neist oleks jutustust. Tõlkes kasutatud lahendused on aga ilmekad indikaatorid mitte ainult tõlkimise ajal tajutud tõlketehnilistest probleemidest ja tõlkivas kultuuris parasjagu käibel olevatest (tõlke)normidest, vaid näitavad ka seda, missugused diskursused olid kultuuris valitsevad, missugused marginaalsed. Kui tõlkelugu kirjandus- või sotsiaalajaloo varjust välja tuua, on see üks võimalus neid täiendada ja suure tõenäosusega tuleb välja, et isikuregistrid vastavate käsitluste taga peaksid õigupoolest olema pikemad. Tõlkijad teevad midagi muud ka peale tõlkimise, nad osalevad ühiskondlikes protsessides laiemalt.

*Tõlkeloo
kultuuri-
väärtusest*

Paar üldteada näidet ilukirjandustõlkest. 20. sajandi esimesel poolel teenis tõlkimine sageli eesti kultuuri moderniseerimise ja „peenendamise“ eesmärki ning tõlkimisega loodi „kultuurrahvast“. Eesti keel kandis tõlkes ositi keeleuuenduslikku, lähtekeele semantikat üle kantud tähendust. „Loomulikud keeled on [...] saatuslikult puudulikud ja ebatäsmalised, poolikud ja yhekylgsed,“ kirjutab Johannes Aavik „Keeleuuenduse äärmistes võimalustes“ ([1924] 1974: 12), kinnitades, et „iga sõna, olgu mis keelest tahes, on täieõigusliku kodanikuna eesti keele vastuvõetav, kui ta kõlalisel esteetiline ja oma tähenduselt tarviline ja soovitetav“ (*ibid.*, 33). Aaviku keelekäsitlus ei olnud omas ajas ainus, aga erandlikuna väljapaistev ja mõjus, nii et sajandi esimese poole tõlkeid lugedes on põhjust mõelda, et need on eesti kultuuri ja keele sihipärase moderniseerimise kaasaegsed.

Teistsugune oli tõlkimise moodus 20. sajandi teisel poolel, kui keeleline ebakindlus tõlkimist ei varjutanud ning toimetajate töö ja vaevaga tuli igal tõlkijal selgeks saada lähtekeele leksika ja grammatika asendamise kõrge kunst. Poliitiliselt nurkasurutuna lükati end tõlkides kultuuriliselt korralikult sirgu. „Me peame jätma mulje, nagu oleks teos kirja pandud eesti keeles,“ kinnitab Loomingu Raamatukogu omaaegne toimetaja Edvin Hiedel (1985: 155), sest „meie eesmärk ei ole ju rikastada eesti keelt ungari, vene, inglise või hispaania keele genuiinsete elementidega“. „Tõlkimine ja ilusa eesti keele viljelemine on väga mõnus,“ on öelnud norra kirjanduse eestindaja Elvi Lumet (2008), nimetades oma tõlgete rikka sõnavara allikana eesti rahvalaule.

Tõlke üldiseloomu kujundamisel ei ole üksikud leksikaalsed ja grammatilised lahendused üldjuhul nii olulised, kui tõlkimise ajal tundub. Pigem on tähtis, kuidas parasjagu suhestuvad tõlkija ja kultuur muu maailmaga ning millele või kellele on tahetud tõlkimisega tähelepanu tõmmata. Lingvistiline koodivahetus tõlkija peas tõlkimise ajal on ainult tõlkeprotsessi jäämäe tipp, mis sellele eelnenud ja järgneva protsesse niisama hõlpsalt ei ava. Muutunud kirjakeele normiga ei seleta, miks on 1933. aastal ilmunud Ants Orase tõlgitud

Aldous Huxley „Nood koltunud lehed“ hoopis teistsugune kui 1996. aasta eestikeelne „Nood koltunud lehed“ (Soovik 1996). Jah, uues tõlkes ei ole maneerlikku keeleuendust, ent Huxley kärpimist ja mugandatud tõlke tagasitulekut 1996. aastal seletavad juba teised tegurid.

Tõlkimine on kas pluss- või miinusemärgiga enesemääratlemise vahend. Tõlgitakse teatud piirini, sest kõik tõlgitav ei ole. Sestap eelneb või järgneb teksti tõlkimisele kultuuri enamasti sama teksti tõlkimine kultuuriks (Torop 1999: 14). Tõlkimine, isegi kui mõistetud väga kitsalt, ühest loomulikust keelest teise tõlkimisena, on alati „totaalne“, tervikuks ühendav, kaalutlev protsess, kultuuriline tähendusloome. Nõnda on tõlkimine mõistetav ainult kontekstualiseerituna, seostades tõlget nii lingvistilise võttestiku kui ka võimaliku vastukaja sotsiajaloolise situatsiooniga, lähtekohaks parameetrid, mis tõlkimist piiritlevad, s.o lähte- ja sihttekst, protsessi algus ja ots (Torop 2011: 174–175).

Mida ja kuidas on tõlkimine eesti kultuuris teinud? Sellele küsimusele vastamiseks olen välja valinud oma ajale ehk tüüpilised ilukirjanduse tõlked. Muidugi, igal kirjutajal on oma käekiri, nii ka tõlkijal. Aga nagu sarnasust on ühe ajastu käekirjades, on sarnasust ka ühe ajastu tõlgetes, mis sõltuvad nagu käekiri vilumuse ja kirjutamise motiivi kõrval töövahendi(te)st, nii materiaalistest kui ka mentaalsetest. Uurimistöo toimus Eesti Teadusfondi grandis „Tõlgete pragmaatiline toimimine ajaloos“ raames. Seega on mind tõlkeid lugedes huvitanud tõlkelauseste lausungiväärtus, arvestades, et tähenduse initsiaator tõlkes on (vahel hüpoteetiliselt konstruktiks jääv) tõlkija oma teadmiste, arvamuste ja kognitiivse filtriga. Analüüsisides ilukirjanduslikku tõlketeksti, mis on jutustaja ja tegelaste häälil kombineerides mitmehäälnelise nagu originaalgi, tuleb välja füüsilises maailmas ilmselge: üks hääl, tõlkija oma, kas järjekindlam või järjekindluseta, tuleb tõlkimisega juurde. Retseptiooni teoreetilisele kirjandusteooriale (*reader-response theory*) toetavas tõlkeuurimises (nt Issakov, Plakso 1968; Boas-Beier 2006) on niisugust „tõlkija tuvastamise“ tööd tehtud üksjagu, apelleerides nendele tõlkekeele

aspektidele, mis on lähteteksti ja väljundkeele taustal fakultatiivsed, mittekohustuslikud, ning osutavad nii kirjutaja valikutele, silmas peetud tähendustele, eelistustele teksti mõistmisel. Teisisõnu, tõlkeprotsessi iseloomustamisel on lähtekohaks tõlkija stiil kui „tajutav eriline väljendusviis“ ja „motiveeritud valik“ (Verdonk 2002: 9).

Iseenesest ei ole tõlgete niisuguses lugemises üllatust. Nagu tõlkija tõlgib – mitte sõna-sõnalt, vaid mõte-mõttelt –, nõnda tõlget ka üldjuhul loetakse, ainult et tavaliselt ei võeta vaadata lähteteksti. Seda nüüd teinud, küsisin ma: mis on tõlgete kognitiivselt huvipakkuvate tõlkelahenduste taga? Vastust niisugusele küsimusele lähtetekst sageli ei anna; kõnekamaks osutusid tõlkija kas poliitilised, kultuurilised, religioossed, keelelised või kirjanduslikud tõekspidamised. Sergei Issakov ja Hella Plakso (1968: 717) on tõlgete kontekstuaalse lugemise kohta kirjutanud:

kui kirjandusteos satub teise rahvuslikku keskkonda, alustab ta otsekui uut elu. Ta kõlavus muutub, lugejad käsitavad teda teisiti kui seal maal, kus ta on sündinud. „Pärast seda, kui kunstiteos on loodud,“ kirjutab B[oriss] Reizov, „lakkab ta eksisteerimast kui looming ja elab kui tajumus. Tajumine ei sõltu ilmselt mitte ainult tajutavast objektist, vaid ka tajuvast subjektist. Piiri ületamisel jääb objekt pealtnäha samaks, kuid tajumise subjekt muutub ja järelikult on ka kunstiteose funktsioon nüüd teistsugune“. [...] Teose erisugune mõistmine kahel maal on tingitud sellest, et ühiskondlik ja kultuuriline situatsioon nendel maadel võib olla isesugune, et kirjandus ei ole siin ja seal ühevõrra arenenud, et rahvuslikud traditsioonid on erinevad jne. Tõlketeose mõistmine ei olene ju ainult lugeja isiklikest muljetest või tema psüühikast, vaid võib-olla veelgi enam rahvuslikest kunstitraditsioonidest, sotsiaalse ja kultuurilise arengu astmest uues keskkonnas.

Tõlge kui sotsiaalne süsteem Siinse käsitluse esimene peatükk viib meid 19. sajandi lõpu Eestisse, aega, mil tõlkimine mugandustest eraldus (Hennoste 2003: 1155) ja omaette süsteemina välja kujunes. Tõlkimisest kui funktsionaalsest sotsiaalsest süsteemist Niklas Luhmanni mõistekasutuses on